

KIRGIZLARDA KARTALLA AVCILIK GELENEĞİ

Ahmet GÜNGÖR*

Özet

Kırgızlarda alıcı kuşlar arasında yer alan kartalın yakalanarak eğitilmesi, beslenmesi ve avlanması ile ilgili terminoloji, güncelliğini bugün de devam ettiren folklorik dil unsurlarıdır.

Kartalla avcılığın yanı sıra diğer alıcı kuşlarla avlanma usullerine yönelik terminolojinin kimi zaman yazılı ve sözlü basında yanlış kullanıldığı görülmektedir. Teknoloji, sanayi vb. iletişim araç ve gereçlerinin gelişmesi neticesinde bu tür avlanma tarzını meslek haline getirenlerin sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. Yeni kuşağın ilgisinin azalması neticesinde dile dayalı terminoloji ya yanlış kullanılmakta ya da unutulmaya yüz tutmaktadır.

Av ve avlanma usulleriyle beraber ortaya çıkan inanç, gelenek- görenek, giyim kuşam, beslenme biçimi her şeyden önce tarihi kültürel zenginliklerdir. Bu nedenle alıcı kuşlar ve kartalla avcılığa dair dil, etnografik unsurların araştırılarak gelecek kuşaklara aktarılması dilciler kadar budunbilimci ve halkbilimcinin de görevleri arasındadır.

Anahtar sözcükler: Bürkütçü, münüşkör, barçın, tomogo, kuşçu, mergençi

HUNTING TRADITION WITH EAGLES IN KYRGYZ

Abstract

In Kyrgyz, the terminology related with the taming, feeding and hunting of the eagle which is among the birds of prey, are the folkloric elements of language which are perpetuating their actuality today.

Besides hunting with eagle, the terminology of hunting procedures with other birds of prey are sometimes seen to be used incorrectly in the written and spoken press. As a result of the development of communication tools and supplies in technology, industry, etc. ; the number of people who turned that hunting style into a profession is decreasing day by day. As a result of the reduction on the interest of the new generation, linguistic terminology is used incorrectly or tends to be forgotten.

Above all, beliefs, customs, traditions, clothing, diet which emerged with hunting and hunting methods are historical and cultural wealth. Therefore, the research of the language regarding hunting with birds of prey and eagle, and the ethnographic elements to be transmitted to the future generations are among the tasks of ethnologists and folklorists as much as linguists.

Keywords: Bürkütçü, münüşkör, barçın, tomogo, birdman, mergençi

* Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gungorelda@hotmail.com

0. Giriş

Yeryüzünde insanlık tarihi kadar eski ve onun varlığıyla özdeşleşen av ve avcılık, neolitik çağdan kalma mağaraların gün ışığı görmemiş duvarlarında, kemiklerde, kayalıkların yassı yüzeyinde ilkel sanatçılar tarafından konu olarak ele alınıp resimlenmiştir. Avlanan hayvanlar (geyik, yaban domuzu, elik vd.); insanoğlundan üstün yetenekleriyle (gücü, hızı, uçabilme vd.) korkulan, saygı duyulan kimi zaman da kutsanan varlıklara dönüşmüştür.

Pazırık Kurganı, Sibiry, Moğolistan, Kazakistan'da (altın elbiseli adam vd.) yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen toka, kemik, eyer, altın ve gümüş kemer vd. eşyalar üzerindeki kuş, yırtıcı hayvan motifleri; Türk halklarında avcılığın bir meslek, yaşam biçimi, geçim kaynağı, spor ve savaş sanatı olarak algılandığını göstermektedir.

Kırgızistan'ın farklı bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan kemik ve silahlar üzerinde, kaya ve taşlardaki petrogliflerde av ritüellerine rastlanmaktadır. Sözlü halk dilinden günümüze kadar gelen destan, efsaneler arasında önemli yer tutan Koca Caş Destanı ve VII- IX. asırlararası Çin tarihi kaynaklarına göre Kırgızlar yalnız hayvancılıkla değil, avcılıkla da hayatlarını devam ettirmişlerdir. Ceylan, geyik, karaca avlamışlar, yönetimlerine giren halklardan vergi olarak sincap ve kunduz derisi almışlardır. Avcı yaşam tarzı günümüz Kırgızistan'ının dağlık bölgelerinde halen güncelliğini devam ettirmektedir.¹

Kırgız boy adlarından ikisinin *Kuşçu* ve *Balık kartalı* olduğu görülmektedir. Bir toplumdaki avcılarının alıcı kuşları eğitme, yetiştirme ve avlanmadaki beceri ve ustalıkları babadan oğla geçen bir meslek haline gelmiş, bu durum zamanla boy adına dönüşmüştür. Yine bürküt adına dayalı toponim adlarının Bürküt-Uya (Kartal Yuvası), Bürküt-Say (Kartal Tepesi) Kırgızistan topraklarında yer aldığı görülmektedir.²

¹ Kırgızistan'ın flora ve faunasına bağlı olarak yırtıcıların 21, çift tırnaklıların 7 familyası, kuşların 23 cins ve 230'a yakın türü yaşamaktadır. Kanatlıların % 38'i, kuşların da % 80'den fazlası av hayvanları kategorisine girmektedir. 1958 yılı istatistiklerine göre 2.025.950 somluk deri satılarak av girdisi sağlanmıştır. SSR döneminde 120 milyon kıymetli deri, 30 milyona yakın *ilbeesin* (yırtıcı kuş, alıcı kuş), iki bin ton kadar kuş tüyü ve boynuz elde edilmiştir. Ayrıca canlı avlanan yırtıcı hayvanların eğitilerek ihracatı sonucu büyük oranda gelir elde edilmiştir.

Avlanan hayvan ve kuşların deri ve tüyünden üretilen yastık, yorgan; kız- gelinlerin başlarına giydikleri şapka, etekler ve yelekler, at kuşamları, eyerler, üzençiler Kırgız halkının asırlardır kullandığı giyim-kuşam, ev araç gereçlerine dayalı kültürel miraslardır (bk. A. Биалиев, *Бүркүтчүк терминдеринен*, Түркологические исследования (сборник статей посвященный 80-летию академика К. К. Юдахина), Фрунзе, 1970, s. 242

² Anadolu'da da kartal, şahin gibi alıcı kuşlar yarı göçebe yaşayan boylar arasında boy adıyla ya da bir bölge ve arazi adıyla anılmaktadır. Antalya Yörüklerinden olan Günhan'ın simgesi şahin, Ayhan'ın simgesi kartal, Yıldızhan'ın simgesi tavşancıldır. Yine Yörük kültüründe göç esnasında geçtikleri veya konakladıkları yerlere avlarla ilgili çeşitli isimler verilir: "Kartal yaylası", "Kuşlar" vb. Yörük kültüründe koyunun düşmanı kurt, tavşanın düşmanı bürgüt, keklüğün düşmanı kartal olarak görülür. (Yüksel Kaştan, Yücel Kaştan, "Antalya Yöresi Yörüklerinde Av", Acta Turcica, Yıl: 1, Sayı:1, Ocak 2009.

Geçimini hayvancılıkla sağlayan toplumlarda “hayvan totemi”; dinsel ve büyüsel bir ilişki çerçevesinde toplanmış, hayvanlar büyük bir önem kazanmış, sonunda kutsal niteliğe bürünmüştür. Yırtıcı hayvan, kanatlı ve alıcı kuşlar; insanlara göre olağanüstü kabul gören yetenek ve becerileri sonucu yaşamın paydaşı olmuş, saygı gören ve kutsanan varlıklara dönüşmüşlerdir.

Alıcı kuşlarla avcılık; Altay, Sibiryta halklarında olduğu gibi Kırgız, Kazak toplumlarının kıtlık, açlık ve hayvanlarının toplu ölümlerine sebep olan *cut* (her dört beş yılda bir gelen yoğun kara kışla)la karşı karşıya kalmasının önemli sonuçlarından biridir. Ateşli silahların olmadığı, ok ve yayın av hayvanına ulaşamadığı, bindikleri yılıkların insan boyu kadar karda hızlı hareket edemediği ve insan gözünün göremediği zamanlarda doğan, şahin ve özellikle de kartalla avlanma sonucu; maral, dağ keçisi, geyik vd. büyük baş hayvanların eti, derisi göçebelerin ümidi, yaşam dayanağı olmuştur. Bu hayvanların derileriyle soğuktan korunmuş, etleriyle de karınlarını doyurmuşlardır. Boyların kendi aralarındaki savaşlarının yanı sıra arazi ve iklimle mücadelelerinde kartal ve diğer alıcı kuşlar, çetin kış şartlarından canlı çıkmalarını sağlayan hayat arkadaşları, ümitleri ve kanatlı soydaşlarıdır.

Kırgız dilinin sözcük hazinesini ilk olarak avcılıkla ilgili terimler ve kavramlar oluşturmuştur. Daha sonra hayvancılık,³ sonra çeşitli meslekler,⁴ güncel hayatla ilgili terimler yavaş yavaş toplumun dilinde yerleşmeye başlamıştır. Mesleki alanlara dayalı leksikolojik çalışmaların öncülerinden biri K. K. Yudahin olmuştur (Kırgızça-Orusça Sözdük, 1940). Yudahin atasözleri, bilmece, inanç ve etnografya araştırmaları üzerine de çalışmıştır.

Avcılık, avlanma türleri, alıcı kuşlarla avcılık, av hayvanlarının türleri (cins, boy, renk vd.) av araç-gereçleri, ava dayalı tabu ve pratik uygulamalar vb. kavramların dil ve kültür açısından büyük önemi vardır. Kentleşme, sanayileşme, teknolojik gelişme, ekolojik dengenin bozulması sonucu av sahalarının azalması, yeni kuşağın av ve alıcı kuşlarla avlanma merakının gittikçe azalması; terminolojinin dil ve kültür değerleri açısından zamanla kaybolmasına ve yerli yerinde kullanılmamasına sebep olmaktadır. *Mergençi, ançı, kuşçu, bürkütçü, sayacı* ya da *kuş küyüüçü, münişkör* vd. avcılıkla ilgili terimler, yazılı ve görsel basında kimi zaman birbirinin yerine kullanılmakta, anlam bulanıklığına neden olmaktadır.⁵ Bu nedenle dilde var olan, dile

³ T. Düşönaliyeva, Hayvancılıkla İlgili Kırgızca Terimler, *Filoloji Bilimleri Doktora Tezi*, Frunze, 1969, s. 3 - 20.

⁴ T. Nazaraliyev, İnşaatla İlgili Kırgız Terimleri, *Filoloji Bilimleri Doktora Tezi*, Frunze, 1972, s. 3 - 31.

⁵ Мergenчи (mergençi): Tüfekte avlanan ve bunu meslek hâline getiren avcı; Ачы (ançı): Kapan, tuzak kurup tüfekte avcılığı meslek haline getiren kişi (halk dilindeki terimler yerli yerinde kullanılmayıp hepsi mergençi olmuştur); Кушчу (kuşçu): Alıcı kuşları eğitip bu hayvanlarla avlanan kişi; Бүркүтчү (bürkütçü): Kartalı eğitip onunla avcılıkta

dayalı leksikoloji ve avcılık kültürüne dayalı gelenek- görenekler kuşaktan kuşağa aktarılması gereken tarihi bir mirastır. Avcılık konusu, dil unsurlarının yanı sıra (deyim, atasözleri, bilmece, masal, destan vd.) maddi kültür, etnografya, kültür tarihi açısından başlı başına araştırılması gereken kavramlardır.

Kırgız leksikolog A. Biyaliev⁶ günümüzde avcılık terimlerinin yazılı- görsel basın ve edebiyatta çalakalem kullanıldığını, bunu “Кыргызстандын айбанаттары жана канаттулары” (Kırgızstandın aybanattarı cana kanattuları)⁷ adlı kitaptan örnekler vererek açıklamaktadır:

“Кыргызстандын *мергенчилеринде* ителги менен шумкар сейрек учурайт” (s. 144). Burada italik harflerle yazılan *мергенчи* (mergençi) yerine *кушчу* (kuşçu) kelimesinin kullanılması gerekir.

“Бүркүт айбанаттарды уулоодо *мергенчинини* мыкты тайган менен барабар табылгыс жардамчысы болуп эсептелет” (146-б) Burada *мергенчи* mergençi yerine *бүркүтчү* (bürkütçü) kelimesi kullanılmalıdır.

“Бүркүт тапкан кушту алам деп келип торго бир тиёт да салынып калат. Жашынып жаткан *мергенчи* чыгып келип... октолоп байлап алат... Burada *мергенчи* (mergençi) yerine *саятчы* (sayaçtı) ya da *куш күйүүчү* (kuş küyüüçü) kelimesi kullanılmalıdır.

Кыраан бүркүттү үйртүүдө э□ кызык унур *кептемени* алдырууа үйрөтүү мезгили башталат. (147-б) Burada *кептеме* (kepteme) yerine *чырга* (çırğa) kullanılmalıdır (Чырга: tilki derisinin içine saman doldurulup kuyruk bağlanarak tilki gibi görüntü verilen tulumdur).

Кыргызстандын *бүркүтчү-аңчылары* чо□ кадыр-баркка ээ. (149-б) Burada *бүркүтчү-аңчылар* (bürkütçü-añçılar) yerine *мүнүшкөр* (münüşkөр) olmalıdır (мүнүшкөр: Herhangi bir alıcı kuş ve kartalı eğitimde ve avlanmada uzman avcı).

Mergençilik (tüfikle avlanma), kapkançılık (kapancılık), tuzakçılık (tuzak kurarak avlanma), taygan agıtuuçuluk (tazıyla avlanma), münüşkөрlük (kuş ve kartalla avcılık) vb. avcılık türlerine dayalı terminolojinin toplumun genelinden ziyade belli bir kesime hitap etmesi

uzmanlaşan kişi; Саятчы же куш күйүүчү (sayaçtı veya kuş küyüüçü): Alıcı kuşlarla kartalı ağla yakalayan kişi, Мүнүшкөр (münüşkөр): Herhangi bir alıcı kuş ve kartalı eğitimde ve avlanmada uzman avcı anlamındadır.

⁶ Kırgız dil bilimci Prof. Dr. Abak Biyaliev’in bu konuda “Кыргыздardın аңчылык кесибинин елдик терминдери (1972) доктора çalışmasının yanı sıra “Аңчылык терминдеринин кыргызча-орусча сөздүгү (1967) adıyla bir sözlüğü bulunmaktadır. Değerli dil bilimci, mevcut konuyla ilgili birkaç makale de yazmıştır.

⁷Которгон Ш. Керимбаев, редактор А. Абдумомунов, 1960.

sonucu dilde bu tür hatalı kullanımlara yol açmaktadır. Özellikle alıcı kuşlarla avcılığın sembolik düzeyde kalması terminolojinin eksik, kimi zaman yersiz kullanılmasına neden olmaktadır.

Avcılığın her türüne dayalı *ançı*, *bürkütçü*, *kapkançı*, *kuşçu*, *mergençi*, *sayatçı* terimlerinin hepsi –cı yapım ekiyle türetilmektedir. Bütün bunlar alıcı kuşlar ve avcılığa dayalı terimlerin tamamıyla Kırgızca kökenli olduğunu göstermektedir. Başka dillerden gelen nadir sözcükler de vardır. *Münüşkör* (alıcı kuşları eğitip yetiştiren uzman kişi) kuzeyde tuur teriminin güneyde kullanılan *kada*, *çekes* gibi eş anlamlıları İran dilinden *sayat*⁸ (alıcı kuşları ağla yakalayan) Arapça kökenli olduğunu K. K. Yudahin belirtmektedir. Güneyde kullanılan *sayaçtı* sözü *kuş küyüüçü* (kuşları ağla yakalayan avcı), *bürküt küyüç* (kartalı ağla yakalayan avcı) dar anlamlı sinonim sözcük olarak kullanılmaktadır. Alıcı kuşlarla kartalla avcılık terimleri kimi zaman ortak kullanılmaktadır. *Sayatçılar* alıcı kuş ve kartalı ağla yakalarken farklı ağ biçim ve türlerini kullanmaktadırlar. Kartalı yakalamak için özel örülmüş gözenekleri büyük dört tarafı sağlam *kalboor* kullanılır.

Kırgızlarda kartal; *bürküt* olarak adlandırılır. C. D. Maynagaşev “bürküt” sözcüğünü Kaçınlerin bir boyu olan “Burut”la bağdaştırıp söz konusu boy adının da başka halkların dilinde yer alan “Bürküt” sözcüğünden geldiğini ifade etmektedir. N. K. Dimitriyev, Türk dillerinden Rus diline giren sözcükleri kaleme aldığı yazısında “bürküt” sözcüğünün Kırgız dilinden Rus diline girdiğini belirtmektedir. Türkiye’nin farklı bölgelerinde kaya kartalı, şah kartal, büyük bağırgan kartal, küçük bağırgan kartal, atmaca kartalı, cüce kartal, atkuyruklu kartal, kuzu kartalı, balık kartalı adıyla yaşamlarını sürdürmektedir. Halk dilinde kartal değişik varyantlarla adlandırılmaktadır: *berete*⁹, *bürküt*, *hel (u) hele (ıv) helli (ı)*, *hırhur (uu)*; *kahraka*, *kara gus (Kıpçak ağızları)*, *kara kuş*, *karaguş*, *kocakuş*; *kör kör (ı)*, *tuygun vd.*

Bürküt sözcüğünün etimolojisine baktığımızda; kızgınlık ve hiddetle çılgık atma (burk, burk-şark, burkura, bark II, barkıldaş, barkıldak, barkıra), kaş surat asma, kapanma, örtünmenin (bürk-, bürköl-, bürkön) yanı sıra avını pençesiyle kavrayıp bastırma ve yakalama eyleminin kavramsal özelliğini yansıtmaktadır.¹⁰

⁸ Sayat, Arapça kökenli sözcük olup İran diline ve oradan da diğer Türk lehçelerine (Özbekçe, Kazakça, Kırgızca vd.) girmiştir.

⁹ Hayvan ölüsü anlamı da vardır.

¹⁰ Sir Gerard Clauson’un An Etymological Dictionary Pre- Thirteenth- Century Turkish adlı sözlüğünde *berkit*: sert bir şekilde bağlamak, sıkıca kapatmak, sağlamlaştırmak, pekiştirmek anlamındadır. Yine *burkut*: yüzünü asmak, kaşlarını çatmak anlamı verilmiştir. Berküt, bekit, berkit sözcüklerinin sağlamlaştırma, pekiştirme anlamını taşıdığı

Anadolu halk dilindeki hırhır, kahraka sözcükleri tamamen sese dayalı yansıma sözcükler olup Krg. barkıra (gümbürdetmek, bağırarak, böğürmek, boğazını yırtarcasına bağırarak, yüksek sesle küfretmek) sözcüğünün anlamsal çağrışımlarıyla örtüşmektedir. Kahraka II¹¹ kartal adı olarak kullanılırken karkıra Kırgızca'da turnanın adıdır.¹² Yukarıdaki açıklamalardan sonra "bürküt" sözcüğü, Türkçe kökenli olup kartalın fiziki durumu, duruşu, diğer canlıları ürperten sert, keskin bakışı, sesi ve avını pençeleriyle yakalayıp bastırarak üzerine çullanmasını çağrıştırmaktadır.

1. Kırgızlarda Alıcı Kuşlarla Avcılığın Tarihçesi ve Kartalın Yeri

Alıcı kuşlarla avcılığın tarihçesi 4000-5000 bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Kuşların eğitimi, kuşlarla avlanma usulleri ilk Doğu Asya'da başlamış ve oradan Asya halkları aracılığıyla Avrupa'nın içlerine kadar yayılmıştır.¹³ Arkeolojik kazılarda farklı kurganlarda ele geçen ahşap, mermer, bronz, gümüş, altından yapılan kartal ve diğer av hayvanlarına ait heykeller, bunun açık delili olarak görülebilir. Ayrıca bu hayvanlar kutsal oldukları için ölen insanlar açısından değer taşımış "ongun" olarak görülerek diğer dünyada da (cennette) onlarla birlikte olmak istenilmiştir.

Kırgızlarda avcılık, alıcı kuşların eğitimi (kartal, doğan, şahin, atmaca) ve bu eğitilen kuşlarla avlanma usulleriyle ilgili ilk bilgiler V. yüzyıla aittir. Çin tarih kaynaklarına göre Kırgızlar (Hakaslar) VII. asırda; kanatlılardan kaz, leylek, karga, sagızgan, karçıga (kuş) avladıkları, hayvanlarla (köpek, kartal) avlanmayı yaşam biçimi haline dönüştürmüşlerdir.¹⁴ A. N. Bernştam da Kırgızistan'ın İvanovka köyünde Kırgız çadırı motifli tarihi bir kabın kapağında kartal figürünün yer aldığını belirtmektedir.¹⁵

---

da görülmektedir (Bkz. Sir Gerard Caluson, An Etymological Dictionary Pre- Thirteenth- Century Turkish, Oxford At the Clarendon Press, 1972, 361-363 p.)

¹¹ DLS, Zigana, Torul, Gm, VIII, TDK, 1975, s. 2598

¹² K.K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Çev. Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara, 1994, s.410

Kartal ve alıcı kuşların yanı sıra diğer kanatlı hayvanların Türk lehçelerindeki etimoloji ve varyantlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Ümit Çınar, Alıcı Kuş Adları Denemesi, TDAY, Belleten, Ankara 1996, s.50.

Л.П. Петров, Из истории чувашских названий хищных птиц, Советская тюркология, 1986; Д. Х. Базарова, К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц, Советская тюркология, 1975; К. Ибрагимов, Некоторые древне тюркские названия птиц и их параллели в современных тюркских языках, Советская тюркология, 1974

Ауғиса сөзсүгүн Қазақша вариантына бкз. Беркіту: бекіту. Атап тұрып,соны мына әкі аязды алдынан құптатып, беркітіп өткізу керек (I,1730) Қазақ тіліні рыхы туралы зерттеулер, М. Әуезовті «Абай жолы» романында халық тілін пайдалануы, издательство «наука» Алма-ата-1965, 219-б.

¹³ Г.П. Дементьев, Сокола- Кречеты, 1951, 5-б.

¹⁴ Н. В. Кюннер, Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Изд-во восточной литературы, М., 1961, 59-69-б.

¹⁵ Абак Биялиев, Бүркүтчүк терминдеринен, Тюркологические ислования (сборник статей посвященный 80-летию академика К. К. Юдахина, Фрунзе, 1970, с-240

Orhun- Yenisey Yazıtlarından XIII. yüzyıla kadarki avcılıkla ilgili kaynaklara değinen W. W. Barthold “Kırgızlar” adlı eserinde avcı kuşların en değerli hediyelerden biri olduğunu dile getirmektedir. Tarihçilere göre de alıcı kuşlar beylere, hanlara, diplomatik ilişkilerde en değerli hediye ve gelinlik kızların başlığı için verilen en önemli çeyiz olarak kabul görmektedir. Kırgız Hanı Urus İnal, 1207’de en kıymetli hediye olarak Cengiz Han’a şahin hediye etmiştir.¹⁶

S. M. Abramzon, avcılığın Kırgız hayatında önemli bir rol oynadığını ve buna bağlı olarak sözlü edebiyat ve inanç dünyalarında silinmez izler bıraktığını dile getirir. Avcılık, Kocacaş, Karagul ve Manas Destanı, onlarca masal ve yazarın eserlerinde ana temalardan birini oluşturur. Alıcı kuşlar arasında kartalın avcılığı, gücü, cesareti, sesi, manevra kabiliyetini dile getiren avcı hikâyeleri, bilmeceler, atasözleri edebiyat dünyasının dikkat çeken örneklerini oluşturmaktadır. *Erkek kuşun bilet, kadın için bilet* (Erkek kuşunu, kadın işini bilir), *Bürküt karısa çıçkançıl bolot* (Kartal yaşlansa fareci olur), *Acalduu karga bürküt menen oynoyt* (Eceli gelen karga, kartalla oynar), *Mergendin dartı kiyikte, bürkütün dartı biyikte* (Avcının derdi geyikte, kartalın derdi yükseklerde), *Şodokonun bürkütündöy cuttanba* (Şodokonun kartalı gibi böbürlenme!) vd.¹⁷

XIX. ve XX. yüzyılda Kırgızlarda avcılık; mergençilik ve alıcı kuşlarla avlanma türü iki kolda gelişme göstermiştir.¹⁸ Günümüzde alıcı kuşların on dokuz türüyle (çüylü, karçıga, tuygun, tuncur, tınar, barın, taganak, itelgi, şumkar, kupay, kırgıy, turumtay, cagalmay, borbaş, aladungan) avcılık yapılmaktadır. Hâlen Isık-Göl, Tiyan-Şan ve Talas bölgelerinde evlerinde 3-4 kartal eğitip ava çıkanlar da vardır.

Yeryüzünün her yerinde bulunan, yırtıcı kuşların en büyüğü ve güneşe çıplak gözle doğrudan bakabilen nadir canlı türünden biri olan kartal (falconidae) uzun kanatları, sağlam ve

¹⁶ Абак Биялиев, Бүркүтчүк терминдеринен, Тюркологические исследования (сборник статей посвященный 80-летию академика К. К. Юдахина, Фрунзе, 1970, с-239

Han, sultan, padişah ve krallar savaş ve seferlerden fırsat buldukça mahiyetindekilerle sürekli süreklilikle avına çıkmışlar; avı bir spor, eğlence ve savaş taktiklerinin uygulama alanına dönüştürmüşlerdir. Selçuklu, Osmanlı döneminde sultan ve padişahların av merakına ilgisiz doğrultusunda av için hazırlanan tazı ve alıcı kuşların eğitimi bakımıyla ilgili emir-i sayd, emir-i şikar veya şikar ağası denilen unvanlar ortaya çıkmıştır. Bu unvanlar kuşlara ve av türüne göre çakırcıbaşı, doğancıbaşı gibi sınıflara ayrılmış ve sarayda protokolde itibar görmüştür. Avcılıkla ilgili yazılan el yazmaları ülkeden ülkeye kaçırılmış, tercümeleri yapılmıştır. Bu kitaplar arasında Kitâbü’l- Bâzi (Doğancılık Kitabı), El- Beyzere (Avcılık), Kitâbü’l- Vuhş (Av hayvanlarına dair kitap), Kitâbus-Sayd (Avcılık kitabı), Şikarnâme (Av kitabı) ünlüdür. (Bkz. Nalan Türkmen, Avcı Kuş İkonografisi ve Hünernâmedeki Betimlemeleri, Acta Turcica, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Yıl:1, Sayı: 1, Ocak 2009, www.acta.turcica.com)

¹⁷ Kırgız, Kazak sözlü ve yazılı edebiyatında kartalla av sahnelerini yansıtan çok sayıda eser vardır. Muhtar Awezov’un Abay Yolu romanında av sahnelerinde kartalla ilgili betimlemeler dikkat çekicidir. Bkz. Мұхтар Әвезов, Абай жолы, екінші кітап, «жеті жарғы», Алматы, 1997, 137-206 б. Аугіса бкз. Muhtar awezov: Abay Yolu, II. Cilt, (çev. Zeyneş İsmail, Ahmet Güngör), Bilig Yayınları, Ankara, 1997, s.258-272

¹⁸ М.Т. Айтбайев, Очерк охоты киргизов XIX и начала XX веков, Тр. Инта, истории вып. 1959, 81-б.

çevik yapısı, çok kuvvetli gaga ve pençeleriyle gündüz yırtıcı kanatlılarından. Çok türü bulunan kartal özellikle salgın hastalıkların kaynağı olan hasta hayvanları; tilki, porsuk, tavşan, kurt vd. avlayarak adeta tabiatta denge unsuru rolünü üstlenmektedir.

Kartal, Kırgız, Kazak ve diğer Orta Asya Türk halk destanlarında kanatlı yırtıcı kuşlar içinde en güçlü, kudretli kuş olarak kabul edilmekte “alp karkuş” olarak adlandırılmaktadır. Akli, gücü, yüceliği, güzelliği, gençliği vd. özellikleriyle yeniden yaratılışı sembolize ettiğine inanılmaktadır. “Töştük” efsanesinde bir alp kara kuş sırtına bindirip yer altından yeryüzüne çıkararak iyi karakter ve davranışları Töştük’e vermektedir. Yine birçok dünya halklarında gelecekte haber veren, ruhları öte dünyaya götüren, gökle yer arasında aracılık yapan kutsal bir kuştur.¹⁹

Kartalin Sibiryalı halklarında totem olması bir yana tabiattaki bütün canlıların mevsimine göre yeniden hayat bulması ve güneşi kontrol ettiğine inanılır. Kuzey Asya’da şaman giysileri üzerinde kuş motifi, kuş kanat ve tüylerinin bulunması şamanın bu objeler aracılığıyla öte dünyaya uçabileceğini sembolize etmektedir. Söz konusu objeler, bazı araştırmacıları giysinin sembolize ettiği koruyucu ruhun ya da cinin insan ve kuş olduğu fikrine götürmüştür.²⁰

Özellikle bu bölgede yaşayan Türk soylu halklarda kartalın totem olarak ayrı bir yeri ve önemi vardır. Yakut boylarının her biri bu kanatlı hayvanı totem olarak benimsediği gibi kendi boy ve soyunun kartalı kabul ederek (Dağlık Yakutlar, Yakut - Horinler, Kangallar, Kaçınler, Teleütler) saygı gösterip kutsamışlardır. Hatta Teleütlerin Markim boyu, kendi soylarının kartaldan geldiğine inanmaktadırlar.

Kırgızlar arasında kartalın özellikle totem olarak kabul edildiğine dair ayrıntılı bir bilgi olmamasına rağmen tabiattaki kültlerle yakından ilişkili olduğu kabul edilmektedir. Çocuk ve hamile kadınlara musallat olan kötü iyelerden (ruhlardan) kurtulmak için kartal getirilerek bela ve kötülüklerden arınılacağına inanılır. Doğumu zor geçen kadınların bulunduğu yere kartal getirilerek doğumun kolay geçmesi sağlanır. “Kartalı olan eve şeytan girmez” inancı vardır. Çoluk- çocuk kartalın önünden geçmezler. Kartal kazara öldüğünde ailenin bir ferdi ölmüş gibi üzülmür ve yası tutulur. Kartal ölüsü, beyaz beze sarılarak kuş yuvalarına yakın bir yere gömülür. Kartalın kanatları, kuyruk tüyü, kafa derisi, pençesi evin duvarına ya da beşiğe asılarak evi ya da çocuğu kötü iyeler, felaket, afet, nazar ve belalardan koruması beklenir. Yine

¹⁹ S. V. Örnek, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Ankara, 1971, s. 98.

²⁰ S. V. Örnek, a.g.e., s.98

cin çarptığına inanılan insanın kafasına kartal oturtulur. Baş ağrısı için kartal tüyünden yapılmış yastık kullanılır.

Kırgız münüşkör, бүркүтчүлери: kartalı yaşadığı yer, tüy, renk, av becerisi, cesaret vd. özelliklerine göre 65 türe ayırır ve onların arasından ancak 19 cinsinin eğitilerek avlanabileceğini ifade etmektedirler (1. Buudayık, körbödük, 2. Alp karakuş, 3. Muz murut, 4. Kara cündüü kabırık, 5. Çöl, 6. Çögööl, 7. Karala, 8. Kapkara, 9. Kara köö, 10. Kuu kaşka, 11. Konur çegir, 12. Şaşkalan sarı, 13. Üç ala, 14. İbi kız, 15. Kuu çegir, 16. Bay kaşka, 17. Bay konur, 18. Baatır kaşaka, 19. Çokunun karası).²¹ K. K. Yudahin kartaları birbirinden ayıran özellik ve terminolojiyi Kırgızca- Rusça sözlükte vermektedir. Kırgız бүркүтчүлери arasında yaygın olarak bilinen kartallar ve özelliklerine değinmek istersek ilk akla gelenler: *buudayık, Şodokonun kartalı, bağ kartalı, tınar, çöl kartalı, çöl sarısı* (Alatoonun dönme kartalı), *tonar, kuu çegir, may çegir, töö kamdat, cılan köz, ak kırçoonun бүркүтү, kancıgaluu karakar, küngöy kartalı, Alaydın ak közü, sazдын кара çакылдагы, ışkınçı, muz murut (Alay Pamir’de), baş sırğa, kurt çıңaar, çumgal бүркүтү, ur tokmok, İndistandın kök ayak, Orolmo tonun ak iyin (kulunla tay alan), İlenin çölü (kurt, geyik alan), Arkalıktın бүркүтү* vd. kartallardır.

Bu kartallar arasında münüşkörlerin eğitmek istemedikleri Alatoonun (Aladağların) dönme kartalı olarak bilinen çöl kartalı, çöl sarısı, too karası, kuu çegir, kara çakıldıağı ve ışkınçı kartalıdır.

Çöl kartalı diğerlerinden hiçbir özelliğiyle farklı değildir. Kanat kuyrukları iyice belirginleştikten sonra tek başına avlanır. Belirli bir zaman sonra tırnakları düşer ve avlanamaz duruma gelir. Çöl sarısı ve too karası, kartaları eğitime zahmetine değmeyen alıcı kuşlardır. Çöl sarısı çoğunlukla Alay ve Alay-Kuu taraflarından gelir. Sağ baldırında bir kibrit batırılacak kadar delik vardır.

Halk, Kuu çegir’i felaket getiren kartal olarak bilir. İyi avcı olmaması nedeniyle tercih edilmez. “Sazдын кара çакылдагы” olarak bilinen kartal, sazlıklar arasında ördek, balıkları avlayarak yaşamını sürdürür. Işkınçı ise anasının yakaladıklarıyla yaşamını sürdürür. Münüşkörler bu kartalı da eğitmeye değmez gözüyle bakarlar. Yine Tonar da itibar edilmeyen kartallardan biridir. Başı sarı, gagasının ucunda ise nişan vardır. Bu kartal “barçın” olduğunda (biraz geliştiğinde) beyaz tüyleri kararır. İnsana alışmaz ve baş eğmezler. Eğitmek bir yana yakalanması da zordur.

²¹ Кеңеш Жусупов, Кыргыздар, Бишкек, Кыргызстан, 1991, 602-б.

Cesaret ve atılganlıklarıyla ön plana çıkan kartallardan biri “töö kamdat”tır. Kartalların en iri olanıdır. İtelgi gibi yırtıcı kuşlara pençesiyle vurur. Pençesindeki arka tırnak çok sert ve güçlü olduğu için yakaladığı canlıyı sağ bırakmaz. Arka tırnak adeta hançer görevi görür. “Cılan köz” kartal ise yılan gibi hızla hareket edip tilkiyi yakalar. “Ur tokmok” tilki aldığı gibi korkusuzluğuyla da nam salmıştır. Avının küçük büyüklüğüne aldırmadan her hayvana saldırabilir. Çöl kartallarından biri olan Ak kırçoonun bürkütü de genellikle tilki avlar. Kanat sırtlarında beyaz ipe benzer çizgisi vardır. Yine kanat altlarındaki tüylerinin ikisi kısa ikisi uzun olan “kancıgaluu karakar” da iyi tilki avlayabilen kartallardan biridir. Kurnaz, çabuk hareket eden tilkilerin baş düşmanı ise “Keregendüü kara köz”dür. Önce avına kanatları ile vurarak sersemletir, yukarı süzülerek uçar ve sonra tekrar kaçmaya çalışan tilkinin tepesine çöker. “Kabka”nın gagası uzun bacakları ise kalındır. Teskiy kartallarının gerdanında sedef gibi parlak tüyleri vardır. “Alaydın Ak Közü” nün gözleri, keçi gözleri gibidir. Çok tüylü ve kabarıktır. Alay Pamir’de yaşayan “Muz murut”un ise burnu kıllı, “Baş sırğa”nın ise yırtıktır. Halk arasında “Baş sırğa uçup pençesine düşen hiçbir canlı canını kurtaramaz” sözü yaygındır.²²

“Şodoko’nun kartalı” diye bir söz vardır. Bu kartal kartalların en iyi kapanı sayılır. Kartalların, ufak kuş, güvercin, keklik, kaz, ördek, boz keklik sülün gibilerini avlayanlarından daha vahşi hayvanları kurt, tilki, vaşak gibi hayvanları avlayan kartallar daha makbuldür. Bu nedenle alıcı kuşların tamamına avcı kuş denmez.

Kartal tilkiden başlayarak azılı cırtkış-kaman (yabani domuz) kurda varıncaya kadar 30-40 yıl boyunca avlayabilmektedir

2. Kartalın Eğitimi ve Kartalla Avlanmaya Dayalı Terminoloji

Kuluçka döneminde dişi kartallar yuvalarında ötüşürler. En iyisi iki yumurta yumurtlar ve kırk ya da kırk beş gün sonra mayıs ortalarına doğru civcivler yumurtadan çıkar, yaza doğru kanatlanıp en sıcak günlerde uçmaya başlarlar. Yavru kartallar yuvada ne görmüşse uçarken gördüklerini, bildiklerini uygularlar. Bunlar yuvadayken bile dağ sıçanı, porsuk gibi hayvanlarla beslenmeye alışkındırlar. Biraz büyüyünce diğer hayvanları pençelemeye çalışırlar. Ana ve baba kartal yavrularına avcılık yapmayı öğrettikten sonra kendi başlarına bırakırlar.

Kartal avcı kuşların en büyüğüdür. Dört yaşındaki kartala “Barçın” kartal yavrusu denir. Doğancılardan en büyüğüne bürkütçü “kartalçı” denir. Diğer avcı kuşları çağırmaya alıştıran insanlara “doğancılar”, ya da “kuşçular” denir. Kartal geniş kanatlarını yayarak hava

²² Амантур Акматалиев, Кыргыз мүнүшкөрлүгү Ош-3000 Мамлекеттик дирекциясы, Бишкек, 1999, 16-б.

boşluğunda serin rüzgârla birlikte süzülerek uzaklara uçmayı sever. Kartal kendinden irice hayvanlara da saldırır. Yüksek yerlerde, yüksek dağları yuva edinerek yaşamını devam ettirir. Bu avcı kuşu avlanmak için eğiten insanların bedenlen ve zihnen diğer avcı kuşları yetiştiren insanlardan daha fazla efor sarf etmesi gerekir.

Bütün kartallar, avını görünce hemen saldırıp pençelerini avlarına geçirirler. Avını sert biçimde pençelemesi çok kızgın olduğunu gösterir. Kartal avını diğer yırtıcılardan kıskanır. Hatta sahibinden kıskanan kartallar bile vardır. Avını başka yırtıcılarla paylaşmamak için kanatlarını avını çevreleyecek şekilde açar. Kartalcı, kartalı koluna kondurup “şukşur” dediğinde kartal çok kızar.

Kartal keskin bakışlı bir kuştur. Doğancı sözünden ziyade kartalcı sözü daha çok yaygındır. Kartalla avcılık yapmak için uysal ve güçlü yılki gerekir. Onun günlük yemini aksatmadan vermek gerekir. Böyle yılkılar hırslı olur. Kartalı sürekli kola kondurup yılki üzerinde ava gitmek için hem yılkinin hem avcının hem de kartalın güçlü olması gerekir. Kartalların yaşadığı ve yuva kurduğu yer ne kadar yüksek olursa diğerlerine göre avcılık yeteneği daha üstündür. Küngöy ve Teskey Alattoo kartallarının yanı sıra Narın dağlarının kartallarına “Dağ kartalları” denir. Çünkü bu kartallar diğer kartallara göre avını daha hızlı yakalar.

Eğri keskin gagası, taş gibi sert kaslı ayakları, mızrak gibi pençeleriyle avına direkt saldırır. Keskin sivri pençeleriyle avını yakalar ve özellikle tilki ve kurdu belinden yakalamışsa belini kırar.

3. Kartalın Yaş ve Tülemesine Dayalı Terimler

Münüşkörler, kartalın rengine tülemesine bakarak yaşını, avcılığını, gücünü her bir özelliğini inceden inceye ayırıp adlandırmıştır

Tüy dökme zamanı bütün kuşlar için aynıdır. Bu zaman kuşlar için faydalıdır. Çünkü dökülmüş tüylerin yerine yenileri çıkar ve kuşlar da kuvvet bulur. Kırgızistan’da genellikle nisan ayında havalar ısınmaya başlar. Kuşları tületmek için kartalcılar kartallarının yemini azaltırlar ve kuşların kilosunu kontrol ederler. Zamanla kartal zayıflamaya başlar. Ayakları da şişer. Bu da kartalı formuna sokar. Yemini kontrollü olarak azalttıkça kartalın eti sertleşir ve tüyleri tamamıyla dökülür.

Kartalın her bir kanadında beşer tüy vardır. Bu tüylerin kısa olanlarına “*cergesi*” denir. Hakiki avcı kuşların kuyruklarında on iki kuş tüyü olur. Sadece bir yumurta yumurtlayan kartalların kuyruğunda ise on üç kuş tüyü olur. Bu da iyi alıcı kuş olduğu anlamına gelir. Bu tür kartallar çok nadirdir. On beş, on yedi kartal yuvasından sadece bir tane çok iyi alıcı kartal ya çıkar ya çıkmaz.

Kartal tüy döküp bitirine kadar ağustos ayı gelir. İlbahar aylarında hayvanlar tüy dökerek tülerler. Çiftleşerek ürerler. Sonbahar gelince de kartalın tüyleri gürleşir. O zaman kartalcı, kartalın yemini arttırır. Ne kadar yiyip kilo alırsa alsın der. Bu sırada eylül ayı ortaları olur. Kartalın kanatları, kuyrukları iyice gelişir, tüyleri su samurununki gibi parlayıp kendi durumuna gelir. Buna temiz tüleme denir. Çünkü tüylerin hepsi dökülüp yeni parlak tüyler çıkar. Bir de benekli tüleme vardır. O tülemede tüyler tamamen dökülmeden yeni tüylerin arasında eski tüyleri de görülür.

Kartalın yumurtadan yeni çıkan cücüğüne balapan denir. Biraz büyüyüp av aramak için uçtuğu döneme bozum (iki yaşında olan kartal) denir. Sonra imtülök, küntülök ve barçın olur. Barçından sonra sanki yıldıyı “asiy” diye saydığımız gibi bir barçın, iki barçın, üç barçın, dört barçın diye devam eder. Bir yumurtadan ikiz yavru da çıkabilir. Kartalın tülemesi (tüy dökmesi) diğer tek tırnaklı ya da çift tırnaklı hayvanlardaki dişe dayalı yaşın göstergesidir. Bu nedenle yuvasından ya da ağla yakalanan kartal yavrusunun tüleme dönemleri bürkütçüler tarafından dikkatle izlenir. Yem verme ve eğitim süreci buna bağlıdır. Tüleme ve yaş dönemlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1 yaş: balapan ya da bala bürküt (ağla yakalanmışsa *tor bürküt*, yuvasından alınmışsa *uya bala*, *uya bürküt*), 2 yaş: (ilk tüleme): *bozum*, *bozum tülök*, *tülök bürküt*, 3 yaş: (ikinci tüleme): *taş tülök*, Üçüncü tüleme: *kum tülök*, Dördüncü tüleme: *im tülök* ya da *nim tülök*, Beşinci tüleme: *baarçın* (*barçın*) ya da *bir barçın*, Altıncı tüleme: *eki barçın*, Ondan sonra yaşına göre 4, 5, 6 *barçın* diye devam eder.

Kartalın bozumdan sonra baarçına kadarki yaşı, her türlü tülemesindeki tüy rengini gösteren *tüs bürküt*, baarçından sonraki rengini gösteren *kara bürküt* olarak adlandırılır. Alıcı kuşların yaşı da kartalın yaşı gibi dördüncü tülemesine kadar benzer terimler kullanılır. Beşinci tülemesine *beş tülök*, altıncısına *altı tülök* vb. Talas’ın Kirov ve güney bölgesi münüşkerleri yukarıdaki terminolojinin yanı sıra *bir tülök*, *eki tülök*, *üç tülök* diye sayı sıfatları aracılığıyla adlandırma yoluna gitmişlerdir.

Kartalın semirip güçlü, kuvvetli alıcı kuş olmasında yaşının ve tülemesinin önemi büyüktür. Tüleme zamanında yemine özen gösterilir. Tületmek için *tülöke* oturtulur.

Tüleme zamanı nisanda başlayıp ağustos aylarında tülemesi biter (Kırg.: *tülögü bütöt* ya da *tülöp bütöt*). Tülemesi kartalın et ve kasına göre olur. Semirmişse hızlı olur (Kırg.: *bat tülöyt*). Eğer kartal zayıf ise tülemesini hızlandırmak için güçlü yem verilir. Her yıl tülemesi bittikten sonra etini kıvamına getirmek için (Kırg.: *tap etine keltirüü*) ve avlanma yeteneğini geliştirmek için yeniden aynı yöntemler uygulanır. Eğer kartal tüledikten sonra semirip tekrar kıvamına gelmezse (Kırg.: *tapka kelbey*) kola konmaz (Kırg.: *meeley kaktı*).

3.1. Kartalı Yakalama Yöntemleri

Avcılar, kartalı genellikle daha küçükken yuvasından ya da av ararken ağ atarak yakalarlar. Alıcı kuşu yakalama işi daha yavruyken gerçekleşir. Biri manevra fişek hazırlayacak. Diğer biri ise kemendi bir ucundan tutarak kartalı ürkütmeye çalışır. Büyük kartallar (ana ve baba kartal) tehlikeyi hissederek yuvadan uçarlar. Bazıları ise yuvaya gelen bu yabancılara karşı saldırırlar. Pençeleriyle insanları yaraladıkları bile olur.

Biri kement ile aşağı kartal yuvasına incek olursa kemendin yukarı tarafına kocaman bir kazık çakılır ve kement kazığa bağlanır. Kemendin diğer ucunu beline bağlar ve aşağı iner. Bu işi dört kişi ekip olarak yaparsa daha başarılı sonuç alınır. Aşağı inen şahıs kemendi boşaltır ve yavaştan kımıldatır. Eğer ana baba kartal, insana doğru geliyorsa o zaman onları manevra fişegiyle korkutur. Birbirine degecek şekilde kemendin ucuna bağlarlar. Kartal yuvasının tam tepesinden yavaş yavaş kemendi aşağı indirirler. O zaman demir kalkanın paldır küldür sesinden ürken kartal yavruları buldukları yerden fırlayarak dışarı uçmaya çalışırlar. Sonra onları yere kondukları zaman kolaylıkla yakalamak mümkündür. Kartal yavrusuna insan yaklaşıncaya yavru, hemen gagasını öne eğdirir, iki omzunu kabartır, pençelerini göstererek saldırı pozisyonuna geçip karşısındakini korkutmaya çalışır. Kartalcı onu çekip kundağa sarmalayarak götürür.

Kartalların vücudu iri olur. Güçlü pençeli, şiş kursaklı olur. İtelgi, İlaçın gibi alıcı kuşlar bir kekligi yiyip doyarken kartal keklikle yetinmez. Kartalın bir günlük yemi bir tavuktur. Hem kartal, hem itelgi hem de ilaçın aşırı yiyip çok doyduklarında uçamaz. Fazla doyduklarında kursakları sarkar ve uçmalarını mani olur.

3.2. Yakalanan Kartalın Eğitimi

Bürkütçüler ağla yakalanan ya da yuvadan alınan kartalı eğitime işine girişir. Eğitime süreci uzun ve zahmetli bir süreçtir. Bu nedenle Sayakbay Karalayev “Tabın tapsa küykö,

şumkar; cakşı baksa tukur, tulpar.” demiştir. Kartalcı yakaladığı kartalın cinsini, türünü ve huyunu anladıktan sonra 40-45 günlük bir eğitimden sonra kartalı kendine alıştırır ve koldan uçarak av avlayacak kıvama gelir.

Yeni tutulan asoo ya da çirgoo bürkütün ayağına 20-25 cm’lik ince deriden yapılmış kayış çolok bağlayıp, tomogosu başına geçirilir. Ara sıra yem verilip belirli oranda kilo alması sağlanır. Bu süreçte yem verme işi uzun aralıklarla olur ve kartal uyutulmaz. Uzun süre uykusuzluktan yorgun düşen ve aç kalan kartal elden verilen yemi yemeye mecbur kalır. Bu etaba bürkütçüler *üyür alduruu* derler. Sonra *ündökkö kelüü* ya da *kirüü* etabı başlar. *Üyür* alan bürküte *tuur* oynatıp tuura alıştırılır. Sahibi eldiven giyip elindeki eti göstererek belli aralıklarla kartaldan uzaklaşıp elindeki eti gösterir. “kıytu, kıytuu!” diyerek kendine doğru çağırır. Kartal uçarak kola konar ve yem yemeye başlar ve *ündöke* girer. Daha sonra *çirgaga çiguu* etabı başlar. Atlı biri çirgayı uzun bir iple bağlayıp ardından çirgayı sürükler. Kartal bu çirgayı birkaç kez basıp alır. Canlı bir avın ayağını yakalayıp ya da kaçacak gibi yapıp alıştırmak için avını aldığı yerde sıcak etini yedirir. (yedirme işi Kırgız.; *tirleyt*) Avını her türlü şekilde yakalamaya yönelik manevralar yapma, pençesiyle avını yakalama vb. antrenmanları yaptırarak yeteneklerini geliştirilir (Kırg.; *burkturma üyrötülöt*)

Kartal eğitiminde kartalı çağırarak yemi sürüklemek vardır. Bu kartalı eğitmenin ilk metodudur. Sürüklenen yem tilki derisinden yapılır. Önce tilki derisi tulum gibi içine yün, pamuk, samanla doldurulur, tilkiye benzeterek kurutulur. Avcı kuş bu tulumu yakalaması için üzerine salınır.

Bir başka yöntem de tilkikuyruğunu canlı tavşanın kuyruğuna bağlarlar ve kartalı bu tavşanı yakalaması için uçururlar. Tavşan hareket ettikçe tavşana bağlanan tilkikuyruğu da hareket eder. Kartal tilkiye saldırıyorum diyerek tavşanı yakalamaya çalışır.

Kartal eğitme işinin son etabına *kayruu* denir. Önceki öğrendiklerini uygulamaya yönelik çalışmalar başlar. Kartal artık doğal ortamda avını yakalayabilmesi için tam kıvamına (ağırlık, kanat ve pençelerinin güçlenmesi) gelmiştir (Krg.; *tap etine kelüü*).

Bötögösünü temizlemek için yemin arasına kıl, taş, pamuk vb. karıştırılır. Bir iki gün sonra kartal yediklerini kusar. Kartal avına salmadan önce atkı (corunun ciliginden yapılan tütük) fazla gelip geri çıkarır. Kartalı koldan uçurmak, avını yakalatmak için saluu (salmak) fiili kullanılır. Saluu fiilinin yanı sıra Kuzey Kırgızistan’da cayuu (yaymak) fiili kullanılır. Kartalı

ava saldıığında kartalcının arkadaşı vadide, düz ovada avı kovalayarak kartalın av sahasına sürer. Bu kişiye de *kakmaçı* denir.

Artık kartalı avcılığa hazırlama işleri başlar. Kartala hazırlama yemi verilir. Bu yemi kartalı güçlendirmek, ava hazırlamak için verilir. Kartalcı her gün kartalın durumunu gözetler, bacaklarına bakar. Eğer kartalın bacağı kurdun incik kemiğinden kalın olursa o kartal kurdu avlayabilir. Şayet kurdun değil tilkinin baldır kemiğinden büyük olursa o zaman tilki avlayacak kartal denir.

Yiğit, iri kartalların bacakları kalın, avuç içi kadar pençe genişliği olur. Böyle kartalları yılkıda el üzerinde götürmek çok zordur. Kartala ak yem de verilir. Bağırsaklarındaki kötü pis şeyleri çıkarmak için ılık suya şekeri karıştırarak verirseler kartal bundan çok hoşlanır.

Yuvasından alınan ya da ağla yakalanan kartal yavrusu eğitildikten sonra uzun yıllar ava gidecektir, belirli bir zaman sonra av kabiliyeti azalan kartal saygı gereği kendisine zarar verilmeden doğadan nasıl alındıysa tekrar doğanın kucağına bırakılacaktır. Kırgız bürkütçü ve kuşcusu kendisinin de tabiatın bir dengesi olduğunu bilir.

4. Yemle İlgili Terimler

Eğitilen alıcı kuşlar, genellikle kanatlı kuşlar (kaz, ördek vb.) mal vb. tuzsuz etlerini yerler. Eğitim döneminde kartala iki üç günde bir, bir kilogram et verilir. Bürkütçü, kuşçular et verdiği *cem berdim* (yem verdim) ya da *cemdedim* (yemledim) der. Kartal on, on beş gün yem yemeden sabredebilir.

Gücünü toplaması için genç hayvanların eti (caş et) verilir. Bu et kanı temizlenmiş tuzlanmamış et olmalıdır. Buna da ak cem denir. Ak cem sözcüğünün yerine *şalap, cuumal* gibi sözcükler de kullanılmaktadır. Kartallar ak cemde, *şalap, cuumal* sözcüklerine *-berüü* yardımcı fiil getirilerek kullanılmaktadır.

5. Alet Edevata Yönelik Terimler

Bürkütçüler, tuur, boo (onun türleri: uzun boo, çolok boo ve onun teegi), baldak, meeley, tomogo, küpkö vb. materyallerden faydalanılır. Kartal ya da alıcı kuşları bayloodo turgan da (yakalandıktan sonra) bir yerde kondurup sürekli tutmak için ağaçtan yapılmış her türlü materyalden (kütü, sırik) yapılan tuur kullanılmaktadır. Üzeri keçeyle kaplanıp uzun bağla (uzun boonun) 80-100 cm ince kayışla bağlanır. İkinci ucundaki teke kuş, kartalın butuna çolok boo bağlanır. Kayıştan yapılan bu çolok boo: kuzeyde salar boo diye adlandırılır. İpekten örülü

bağlar: çalgan boo, kumüş boo diye adlandırılır. Kartalı güneş değmeyen bir yere (tuur ornotulgan cer: etrafı çalı çırpıyla kaplı baharda oturtmak için ya da üstü kapalı taze havanın girip çıktığı pencereci ahırda kışın bağlamak için) küpkö denen yerde tutulur. Çevresinden korkmaması için ya da gördüğü her canlıya saldırmaması için başına tomogo geçirilir. Tomogo: kartala, kuşa, ilaaçına, itelgiye (onun cinsi şahine) tomogo geçirilir. Ava salınırken ya da yem yerken çıkarılır. Diğer zamanlarda devamlı başında olur. Münüşkörler her bir kuşa, kartala uygun gelen tomogo örneğini hazırlayıp değişik tomogolar dikerler. Kola konduulduğunda güçlü tırnaklarından korunmak için teke boynuzundan ya da kayıştan dikilen meeley (eldiven) ya da kolkap giyerler.

Uzunluğu 50-60 *cm* tekenin boynuzundan ya da ağaçtan baldak biçiminde (çocukların sapanı gibi iki çatal) yapılan iki çatalın biri eğere bağlı, diğer ucundaki açasına eldiven giyip kolunu bu çatala koyup kuşu bu kol üzerinde taşırken bu çataldan destek alır. Buna baldak denir.

6. Alıcı Kuşların Tedavisine Yönelik Uygulamalar:

Avcı kuşların tüyelerinin arası açılır. Sağ tarafından bir kanadı, sol tarafından da bir kanadı düşer. Eğer bu kanatları daha küçükken kırılırsa o zaman kartal “Ken kurta” dönüşür. Kartalın kanatları büyüdüğünde hemen kırılmışsa kartalcı kartalın kanatlarını kendi hekimlik yeteneklerini kullanarak tedavi eder. Kartalın tüy, kanatları çıkıp ağırlaşmaya başladığında kartalcı yemini arttırmaya başlar. Kartalların kırılmış bölgelerini kartalcılar “tıntüür” denen usul ile tedavi ederler. Ayaklarıyla tepinmemesi için onu sımsıkı bağlarlar ve ayağının kırılmış yerinden derisini dilerler. Sonra “tıntüür” aleti ile kartalın ayağının parçalanmış kemiklerini toplarlar. “Tıntüür” taze gümüşten yapılan bir alettir (çuvaldızı andırır, ucu biraz kalıncadır). Kartalın ayak etlerinin arasında çok az kemik kırıkları kalsa dahi, kartalın ayağı irin toplar ve yaraya dönüşür. Bu yarayı tedavi etmek için hekimler yaraya iyi gelen bir tür toz serperler. Sonra yarayı ipekten bir ipele dikerler. Dikilen yere sürülen ilaca mum yağı karıştırılır. İlacı ise atın kuyruğunu kazıdıktan sonra çıkan toza benzeyen bir şeyden yaparlar. Buna “kıl pançkur” denir. O tozu toplayıp eski keçe külüyle karıştırıp hayvanın dikildiği yere serperler. Bez ile sarıp keçe koyup, kırık tahtası ile ayaklarını destekleyip bağlarlar. Altı yumuşak olsun diye alıcı kuşun oturduğu tüneğin üstüne keçe dikerler. Kartal konduğu yumuşak tüneğe sağ ayağı ile oturur. On gün sonra şiş kaplamış yerleri iner, ayakları ise dayanağa asılı duruma getirilir. Alıcı kuşun kırık ayağı diğerinden iki parmak kısa olur.

7. Sonuç

Kırgızlarda alıcı kuşlarla avcılık, tarihi uzun yıllara dayanan bir meslek bir yaşam tarzıdır. Özellikle kartalın yuvasından ya da ağla yakalanarak eğitimi, hastalıklarına yönelik tedavi usulleri, etnografya, halkbilimi ilgilendirdiği gibi tarihçi ve dilcileri de yakından ilgilendirmektedir. Orta Asya'dan Selçuklu, Osmanlı Devleti dönemine kadarki tarihi süreçte baktığımızda alıcı kuşlarla avcılığın önceleri geçim kaynağı, yaşam biçimi olarak algılanırken, sonradan düzenlenen süreklilikle sultanlar, beyler ve padişahlar arasında spor, eğlence ve savaş sanatına dönüştüğü görülmektedir. Doğan, şahin, atmaca vb. alıcı kuşlarla avcılık Selçuklu, Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyet tarihinde de halen (Artvin, Rize, Sinop vd. Karadeniz şehir ve bölgelerinde) doğan, şahin atmaca ile avlanma devam ederken kartalla avcılığın yapılmaması dikkat çekicidir.

Kırgızlarda kartal ve kartalla avcılığa dayalı terminoloji (deyimler, atasözleri, bilmeceler, masallar, destanlar) maddi ve manevi kültürü de barındıran zengin bir kültürel mirasa sahiptir. Çoğu zaman avcılık ve kartalla avcılığa dair terimler birbirinin yerine kullanılmakta anlam bulanıklığına sebep olmaktadır.

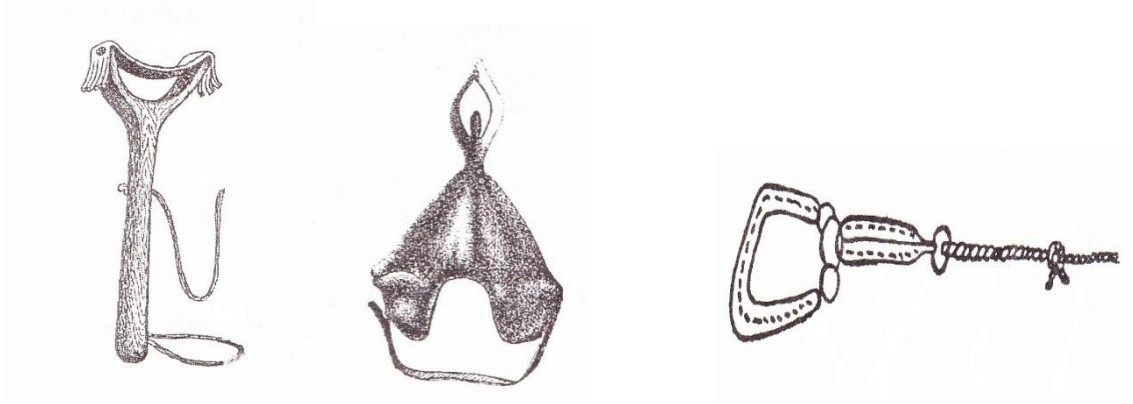
Söz konusu kültürel mirasın yeni kuşaklara tanıtımında başta kartalla avcılığa dair Isık Göl ve Narın bölgesinde kartalla avcılık yapan ve bu kültürü yaşatan çok az sayıda bürkütçüler desteklenmeli, belgesel filmler hazırlanmalı ve terminolojisiyle ilgili dil araştırmaları yapılmalıdır.

Ekler

I-VIII resimler: Аюбай Құралулы, Ұлыттық дүниетаным 4, нөр, Алматы, 1998, с. 37-39

IX. resim: Ш. К. Моңолдоргов, Кыргыздын улуттук оюм-чийимдери, Бишкек, «Кесип», 1995, 101-б.

X. resim: К.Р. Беренс, П.С. Тюрин, Очерки о птицах и зверях киргизии, издательство «мектеп», Фрунзе, 1967, с- 87

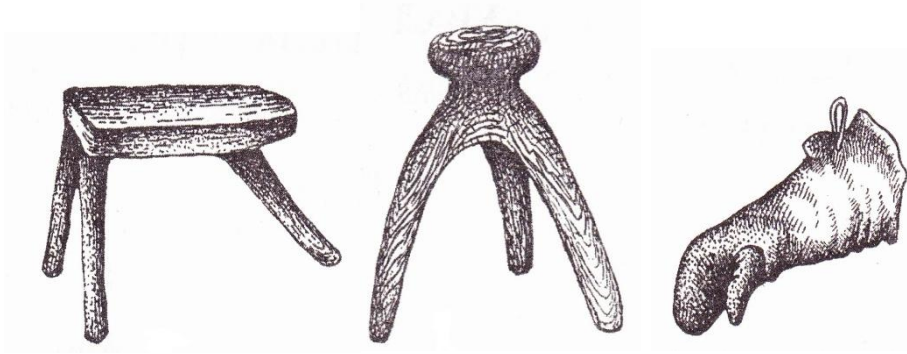

Baldak (I)

Tomogo (II)

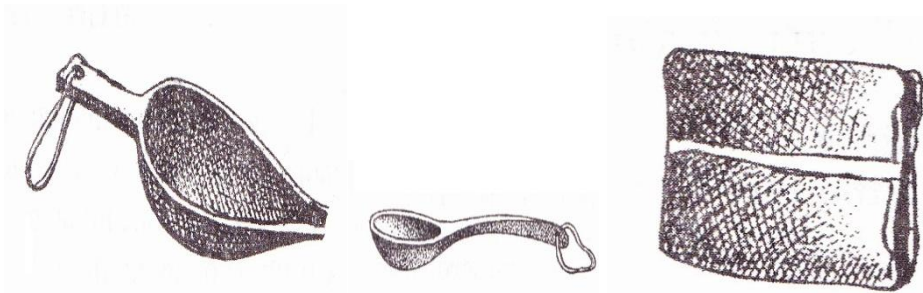
Boo (kartalın ayağına bağlanan bağ)

(III)

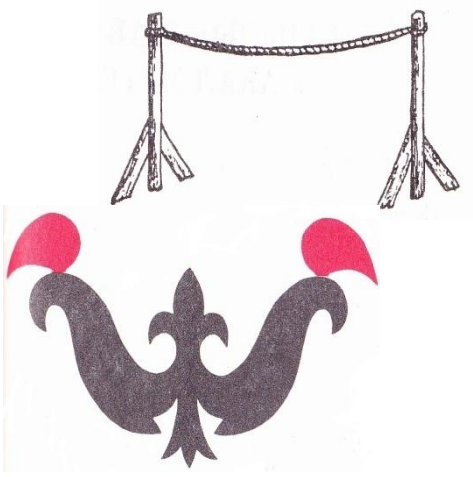
Tuur türleri (IV)

Meeley (kolkap) (V)

Kartala yem vermek için kullanılan ağaç kaşıklar (VI) Yem çantası (Avda kullanılan)

Cem kalta (VII)

Irgak (VIII)

El işi keçe dokumalardaki kartal motifleri (IX)

Kartalıyla av hazırlığındaki bir Kırgız bürkütçüsü Ç. İmankulov (X)

Kaynaklar

Biyaliyev, A. *Kırgızlarda Kuşlarla Av ve Avcılık Terimleri*, <http://www.gungorname.com>

_____. *Аңчылык терминдериниң кыргызча – орусча сөздүгү*, 1967.

_____. *Бүркүтчүк терминдеринен*, Тюркологические исследования (сборник статей посвященный 80-летию академика К. К. Юдахина), Фрунзе, 1970.

_____. *Кыргыздардын аңчылык кесибинин элдик терминдери*, канд. Дисс.1972.

Çınar, Ü. (1996). *Alıcı Kuş Adları Denemesi*, TDAY, Belleten, Ankara.

Düyşönaliyeva T. D. (1969). *Hayvancılıkla İlgili Kırgızca Terimler*, Filoloji Bilimleri Doktora Tezi, Frunze.

Kara, A. (2006). *Kazak Türklerinde Kartalla Avcılık*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türk Kültüründe Av Konulu Uluslararası Sempozyumu, 15-16 Kasım, İstanbul.

Kaştan, Y. ve Kaştan, Y. (2009). Antalya Yöresi Yörüklerinde Av. *Acta Turcica*, Yıl: 1, Sayı: 1.

Naskali Gürsoy, E. ve Oytun Altun, H. (2008). *Av ve Avcılık Kitabı*, Kitabevi Yayınları.

Nazaraliyev, T. (1972). *İnşaatla İlgili Kırgız Terimleri*, *Filoloji Bilimleri Doktora Tezi*, Frunze.

Örnek, S. V. (1971). *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara.

Roux, J. P. (2002) *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Айтбаев М. Т. (1959). *Очерк охоты киргизов XIX и начала XX веков*, Тр. Инта, истории вып.

Өвезов, Мұхтар, *Абай жолы, I-IV том, «жеті жарғы»*, Алматы, 1997.

Өлышеров, Т., *Ит жүгіртін, құс салган*, «Алматы» қайнар баспасы 1994.

Акматалиев, Амантур, *Баба салты эне адеби*, Баласагын, 1993.

_____, *Кыргыз мүнүшкөрлүгү*, Ош-3000 Мамлекеттик дирекциясы, Бишкек, 1999.

Базарова, Д. Х., *К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц*, Советская тюркология, 1975.

Дементьев, Г.П., *Сокола- Кречеты*, 1951, 5-б. К

Жусупов, Кенеш, *Кыргыздар*, Бишкек, Кыргызстан, 1991.

Ибрагимов, К., *Некоторые древнетюркские названия птиц и их параллели в современных тюркских языках*, Советская тюркология, 1974.

Кюннер, Н. В., *Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока*. Изд-во восточной литературы, М., 1961, 59-69-б

Петров, Л.П., *Из истории чувашских названий хищных птиц*, Советская тюркология, 1986.

Рыскулов, Сардарбек, *Кара шумкар*, «Турар» басмасы, 2006.

Сетаров, Д. С., *Тюркские лексические элементы в русских названиях птиц*, Советская тюркология, 1983

Симаков, Г.Н., *Соколиная охота в средней азии в XIX- XX веках*, Бишкек, мектеп, 1999.

Толыбаев, Құрманбай, *Бабадан қалған бар байлық*, Алматы», Қазақстан, 2000.

Ш. Керимбаев, редактор А. Абдумомунов, *Кыргызстандын айбанаттары жана канаттуулары*, 1960.

Sözlükler

Caluson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford At the Clarendon Press, 1972.

Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, Çev.: Abdullah Taymas, TDK Yayınları, Ankara, 1994.

Derleme Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.